

Dobrovits Mihály – Öze Sándor

Török nyelvhasználat a 16. századi Dél-Dunántúlon

E munkákban arra kerestünk választ, hogy az élet milyen területein és mennyire hatott egymásra a hódoltság korában a magyarság és a törökség kultúrája. Jelen esteben a nyelvhasználat kérdéseit szeretnénk közelebbről megvizsgálni. Jelesül azt, hogy kik, mikor és hogyan éltek a török nyelvvel a hódolt és a királyi magyar területeken. Tanulmányunkban éppen azt fogjuk látni, hogy a török nyelv ismerete korántsem mondható általánosnak, sőt éppen rendkívüli, kiemelendő esemény, feljegyzésre méltó érdem, vagy esetleg vétek jele, ha valaki a törökök nyelvét érti. A nyelvhasználatához kapcsolódóan meg kell vizsgálnunk a megfelelő nyelvi szintek használatát, s azt is megfigyelhetjük, hogy a török nyelvet ismerők között is ritka, aki a nehézkes, arab és perzsa szavakkal, kifejezésekkel bőségesen átszőtt irodalmi nyelvet ismerte volna.

Az ismeretek leginkább az egyszerű, török köznyelvre korlátozódtak, amelynek birtokában a beszélő jól megértethette magát az egyszerű török katonákkal és civilekkel, az Oszmán Birodalom elitkulturája azonban zárva maradt előtte. Ezt a benyomásunkat erősíti az a tény, hogy a királyi és a hódolt országgrészben (a török fogságot járt és a szerájiskolában tanult Bartholomeus Georgievicsen kívül) nem tudunk kimutatni olyan személyt, aki a török írásbeliséget ismerte volna. Az egyetlen kísérlet Meliusé, de az ő próbálkozását is hamar leállítják.

A török írásbeliség ismeretével, esetleges komoly fordítási kísérletekről csak Erdélyből van tudomásunk. Még Balassi híres török bejtjeiről is kimutatható, hogy alkalmi költői bravúr és nem a török kultúra iránti bensőségebb érdeklődés termékei.

Ami a két kultúra egymásról való ismereteinek dinamikáját illeti, jól látható, hogy amíg a török, gyakorlati, igazgatási és diplomáciai szempontból ismerte a magyar nyelvet, és jól kimutatható, bár meglehetősen gyenge térítései kísérletekkel is számolhatunk, addig a magyar közvélemény nyugati eredetű toposzokban gondolkozott ellenfeléről. (Még a két hódoltságkori Korán-cáfolat is nyugati alapokon készült.)

Magyarország királyi része 1547-től hivatalosan drinápolyi békéig török hűbéres terület. A török próbál-

ta úgy tekinteni Magyarországot, mint hódolt balkáni területeinek egyikét, és úgy is igyekszik berendezkedni tájainkon. Éppen ezért volt fontos a számára, hogy le tudja-e fűzni az országot a nyugati kereszténységről, tehát a pápaságról. Ez azt jelentette volna, hogyha nem is indul be bosnyakizálódási folyamat, de Magyarországon létre lehetett volna hozni egy, a török hatalomtól függő keresztény felekezetet.

Huszár Gál levelezését szokták e tárgykörben idézni Bullingerrel, amelyben arról értesíti a mestert, hogy a török a reformáció egyházába hajlandó megtérni. Résztvesznek a török tisztviselők az istentiszteleteken, csak az úrvacsoravétel előtt távoznak el. (A kérdésről bővebben Dobrovits – Öze 1998.)

A török-magyar érintkezéseknek eleve két szintjét kell feltételezzük. Egyfelől a formális teológiai érintkezését, amely vagy elutasító, illetve kérdőjelesen nézett a törökre, netán egy időben várakozó álláspontra helyezkedett vele szemben, majd pedig a biztos elutasítás útját választotta. (Ez esetben 10 év különbséggel két levelet szoktak idézni a 16. századi Tolnárol, amelyekben Nyugat-Európában élő hitsorsosait értesítik a dél-dunántúli hódoltsági állapotokról. Eszéki Szigeti Imre levelét, amelyben a török érdeklődését és támogatását írja le, a reformáció terjesztőivel szemben. A másik levél 10 év múlva íródott, Thuri Farkas Pál körlevele, amelyben a gyanakvó és ravasz török rendszer elnyomó és erőszakosan térítő voltáról ír. Volt másfelől egyfajta nem hivatalos érintkezés, melynek a Balkánon illetve Anatóliában is léteznek analógiái. Adott esetben közös kegyhelyeket is láthatunk. Egyértelmű, hogy a keresztény szent helyekre elmentek adott esetben muszlimok vagy fordítva adott, csodát vagy gyógyulást várni. Az egyház felső szervezetei azonban ezeket a kapcsolatokat mindenképpen le szeretnék volna állítani.

A magyar Délvidék reformációja

Ami a magyar Délvidék reformációjának folyamatát illeti, kérdés, hogy a törökkel való érintkezés ezt a folyamatot hogyan érintette: Gyorsította-e vagy éppen

gátolni igyekezett? Éppen az lehet a konklúzió, hogy Magyarországon is kialakult a XVI század első felében - második harmadában egyfajta közeledés a keresztények és a muzulmánok között. Ez az egymás irányába való mozgás azonban nem tartott hosszú ideig. Amint kiderült, hogy az egyik fél, nevezetesen a török, ezt szeretné a maga teológiai győzelmeként elkönyvelni, a hódoltsági magyar reformáció, ezt hirtelen lefojtotta, arra törekedve, hogy ez a pillanatnyi közeledés ne menjen tovább. (Dobrovits – Őze 1998) E közeledés egyik helyszíne éppen a Dél-Dunántúl volt.

A kulturális és vallási érintkezés alaphangulatát ettől a felismeréstől kezdve a bizalmatlanság határozta meg. A török politika szempontjából két tájékozódási irányt láthatunk. Az egyik, hogy lehetséges-e egyfajta vallásos hanyatlás kapcsán becsalogatni valahogyan a magyar parasztot az Iszlámba, Bosznia példájára. A másik pedig sokkalta fontosabb, hogyha nem is sikerül becsalogatni ebbe a csapdába, le lehet-e szakítani ezt a területet a nyugati kereszténységről, illetve a nyugati civilizációról. Ez a végső konzekvenciája az egész kérdéskörnek. A reformáció elterjedése éppen azért fontos, mert miközben kiemelte hódoltsági Magyarországot a pápaság és vonzasköréből (amelyet a török tartósan nem túrt), sikeresen tartotta benne ezt a területet a nyugati világ vérkeringésében.

A bég háza előtt, avagy kinek a királya?

Van egy érdekes forrásunk 1561-ből.

„Kegielmesen mekvíakztala levelébe Kerechéni uramat. Bizoni nagi zerenchén jüt és megien az én zolkám Fejérváról teknap niolch órán. Jüt Simekbe egi paraztember, ki jól tud törökül.¹ Hamza béket várta, valami levélel. Az kihaja monta, immár ne várd, ha ma mek nem ju. Hét török ül volt az bék háza elot. Mond egik: – Honét való vagi? Ez mekmongia. Mond törökül az más töröknek, kérgiék mek, ha lezen az o királioknak is hadok. Mond az más török: – Ne kérd azt ha az o királioknak is lezen, hanem azt kérgied lezen-e hada az ti királitoknak?² Mond az zekéni ember: – Nem tudom. – Mond ismék törökül az más töröknek. Kérgiék mek, Zent Geroltba, Törebe (sic) ha vagion, sok nép és ha volt mastan Pápán? Mond az másik.

Ne zólj aról! Inkáb elértik. Hanem kérd azt tüle, mikort lezen giulések az o királioknak! Mekérdi. Mond az zekéni ember: – Uram azt én nem tudom. Én zekéni parazt ember vagiok, nem tudok én aról zólni. Láta az ember, az laptákot, borvedröket chináltatván az kihaja. Bódok Úristen Hogi nich kerezténi fejedelem ilien vezedelembe. Az Úristen éltese nachákod sok jóval. Költ Chánba, úrnáp után pénteken 1561.

Nachákodnak zolkál A Cháni.

Zeréni uramnak, Tahinak. Zékeli Lukát uramnak,

Unkonád Kiristófnak írt leveleket kért, hagi elkülgiem nekik. Mongia az én zolkám, vélte (sic) meli nap törököt nem viznek Giulába. Soknak mongia az rabot.“ (Őze 1996)

A történet szerint, a veszprémi bég háza előtt üldögélő török katonák beszédbe elegyedtek egy arra vetődő magyar parasztemberrel, aki csodálatos módon értette a török nyelvet. Ez a lehetőség a katonák eszébe sem jutott. Ők viszont értettek magyarul és törökül beszéltek a háta mögött. Az egyik török katona arra biztatta a másikat, hogy kérdezze meg, hogy lesz a Habsburg királynak háborúja. Mire a másik kijavította és azt mondta: Úgy kérdezd meg tőle, hogy lesz-e a királyotoknak háborúja. A paraszt az ő felségterületükön lakott. Elismerve, hogy az „ő királya“ a Habsburg uralkodó, a török katonák saját magukat bélyegzik ezzel megszállónak, megszálló hatalomnak. Ugyanakkor ők maguk természetesnek vették, hogy magyarul érintkezzenek ezzel a paraszttal.

Nyelvismeret

A török nem arra törekedett ebben a tartományban, amely voltaképpen hadművelleti terület volt, hogy terjeszthesse a nyelvét, az inkább a saját védelmét szolgálta, hanem éppen elfogadta a magyar nyelvet, mint közvetítő eszközt. Erre számos példánk van, kezdve a budai pasák magyar nyelvű levelezésével, hogy inkább a török az, aki akár délszlávu, akár pedig magyarul hajlandó megszólalni. Ezáltal a magyar nyelv a birodalomban egy kettős szerepet tölt be.

Egyfelől diplomáciai jelentőségű, hogy ezen lehet Magyarország hatóságai illetve Bécs felé levelezni. Egy olyan nyelv amit, ha nem is muszlimok beszélnek, de a birodalom egyik megszállt és részben bekebelezett népessége használ. Így egy köztes szituációról van szó. Ennek ellenére egyértelmű az, hogy sokkalta kevesebbet tudtak általában törökül és a törökről a királyi Magyarországon, mint fordítva. A török ismerete azonban csak gyakorlati célokra szolgált. A magyar nyelv annyiban volt érdekes a számára, amennyiben a magyar lakossággal való érintkezés szempontjából fontos volt, illetve az iszlám vallás terjesztésének célját szolgálta, vagy szolgálhatta. A muszlim szerzők által magyarul, illetve részben magyarul írott szövegek vagy népies szerelmes versek, vagy pedig – mint Murád Terdzsümán himnusza –, iszlám katekizmus. Egyébként ezek a szövegek minden esetben arab írásúak. (Ács 1999, 141-156) Legalábbis, a budai pasák magyar nyelvű diplomáciai levelezését nem számolva. Murád szövege annyiban sajátos, hogy az arab írásos magyar szövege nyilvánvalóan szerzőjének hitbéli elkötelezettségét tükrözte, a magyar szöveget ugyanis nyelvi okokból indokolatlan lett volna arab írással is közölni.

Nyugati nyelvismeret a török birodalmában

Igen érdekes, hogy például a magas diplomácia szintjén Konstantinápoly eleve abból indult ki, hogy a muszlim főméltóság nem tanul meg nyugati nyelvet. Aki tud, az általában renegát, vagy pedig török szolgálatban álló örmény vagy görög esetleg zsidó. (Ágoston 1999, 140). Az első ilyen főméltóság akiről tudjuk, hogy ismer nyugati nyelvet, Aali pasa külügyminiszter a XIX. század közepén. (Shaw)

A magyar nyelvet ebből a szempontból nem a nyugati nyelvek közé kellett sorolni, hanem a birodalom nyelvei közé. Használják a szerbet is, a magyart is, a szlávot is, görögöt is a török hatóságok adott esetben amennyiben mondjuk a pátriáchával kell levelezni. Magyarországon, délen, Kanizsa környékén a végvárok közti közvetítő nyelv a horvát. 1556-ban V. Károly császár követe nem tud németül, de tud horvátul.

„Ezenel juta Batjáni uram zolkája, ki azt monda, hogi Károli cházárnak fő emberével jüt, hercekhez megien négi lóval. Farat³ neve, tud horvátul, küldék neki zabot zénát, tikot, ludat, kenieret, bort, diniét, egiéb gümöltöt. Mekizentem neki, hogi it ben az kegielmed házába kelet volna jüni, és valamit parancsol, kegielmed után, az mi vagion, mindent adok. Ezt az vékre is írom kegielmednek, hogi ha ma elmegien és késen jutna, hagia mek kegelmed az ezterosáknak, viselének kondot rejá. Én is, ha kívánja, embert adok vele, chak várom, hogi egek (sic) zembe lezek vele.“ (Óze 1996, 177)

Koskolti Vida esete

A két hatalom közötti nyelvi érintkezések egy érdekes példáját jelenti Koskolti Vida esete. Tudjuk, hogy Kanizsa környéki Nádasdy várakban Csányi Ákos tiszttartósága idején mindenes familiárisa és jobb keze Koskolti Vitális (Vid porkoláb) intézte a török várakkal illetve tisztségviselőkkel a kapcsolattartást. Vida porkoláb, a kitűnő katona és merész bajvivó a gyalogság parancsnoka és egyben a hírszerzés feje volt a várban. Rá hárult a feladat, hogy a foglyok vallatásánál felügyeljen, valamint a vallatáskor tőlük kicsikart sarc behajtását intézze.

Egyelőre nem tudjuk, hogy maga a kihallgatás török nyelven zajlott-e, vagy pedig a végvári vonalon általánosan használt horvát nyelven. A levelezésből értesülünk, hogy Koskolti Vida felolvastatta magának és így ellenőriztette a töröktől érkező leveleket. (Óze 1995) Megjegyzendő, hogy Nádasdy Tamás vártartományaiban eddig nem tudunk többről. Valószínűleg innen ragadhatott rá törökös gúnyneve, az Ibrahim.

Maga a fogolykiváltás menete történetelt levél út-

ján, és felhasználhatták hírvivő személyek, kereskedők, parasztok, polgárok közbenjárását is. A nyelvről ebben az esetben sincsenek pontos adataink. Bár a nádor Videt Ibrahimnak nevezi, tudjuk róla, hogy délvidéki nemes, akinek Zrínyivel és a horvátokkal is jó kapcsolatai vannak, talán maga is horvát. Öccse lovastisztként szolgált Kanizsán, nem lehetett tehát renegát.

Csányi Ákos Nádasdy Tamáshoz írt levelezésében jelentős, a Szigeti veszedelem névanyagával egyező nevet találunk. Meglepő a történetírói hitelesség. különösen akkor, ha biztosak lehetünk abban, hogy ezt a levelezést a költő nem ismerte. Az elmondottak alapján biztosak lehetnénk abban, hogy a száz évvel későbbi Zrínyi Miklós, aki szintén a Dél-Dunántúl lakója, az akkor már százharminc év török hódoltságának ismerője, hagyományainak krónikása, szokásainak avatott szakértője

Török elemek a Szigeti veszedelemben

Bár művét éppen az általunk vizsgált kor után egy évszázaddal írta, a költő és hadvezér Zrínyi műve megint csak hű tükre annak, amit ismert a korszak magyar főura ellensége életéből. Ha alaposan megvizsgáljuk, megtudhatjuk, hogy bizony korántsem volt a korabeli magyar arisztokráciának bensőséges viszonya a törökkel. Zrínyi művében még a török neveket is meglehetősen pontatlanul írja, gyakran alig felismerhetően. Török köznyelvi kifejezés csak egy szerepel a műben, de az is hibásan. A kilencedik ének hatvanadik versében, Juranics és Radivoj kitörése kapcsán ezt olvashatjuk:

„Ezek észbe vévék az két vitéz vajdát,
az ki előljáró »kimszi, kimszi« kiált.“

A Zrínyi által *kimszi* formában leírt török kérdés helyesen *kimszin* (mai török helyesírással: *kimsin*?), jelentése „ki vagy?“. Szintúgy érdemes megjegyezni, hogy Zrínyi hamisítatlan nyugati szemüvegen át nézi az iszlám vallást. Nem gyakran emlegetett, de fontos tény, hogy az iszlám vallás szent könyvét ő is, akárcsak magyarországi kortársai, mint például Pázmány Péter, vagy Szántó Arator István, az arab eredetű, nyugatos *Alkorán* formában használja, márpedig e szent könyv neve törökül *Kurân*, névelő nélkül. Így érthető, hogy Zrínyi számára az egyébként hadbíró *kádilesker* a törökök főpapja és érseke, illetve, hogy az egyébként bibliai, ószöveteségi eredetű állatáldozat, a *kurbán*, egyfajta antik béljóslassá válik a szemében. (IV, 66-80). Az a története pedig, miszerint Alderán, aki az első ének 84. verse szerint

„Ez magyarázója volt minden álomnak,
És kifejtője Mahumet irásának.“

a XI. énekben szabályos emberáldozattal hívja segítségül Alit:

„... Tizenkét keresztény ifiat ő titkon
Táborbul kihozat, mellyek voltak láncon.

Ezeknek géégjét nagy késsel megmetszi,
Ártatlan véreket medencében teszi,...

Csuda karakterek tüle formáltatnak,
Keresztény véreből minden circulusnak?
De még úgyis békét nem ád az holtaknak,
Mert minden kerékre négyen huzattatnak.“

(XI 21-24, kihagyásokkal)

Nem látjuk értelmét külön kihangsúlyozni, hogy ilyen szertartást az Iszlám nem ismert.⁴ Ezeket kívül megtudhatjuk, hogy Ali éppen annak az antik mitológia Alvilágával kevert keresztény Pokolnak a lakója, amelyet először Dante mutatott be az olvasóknak. (XI. 56) Az a régi gondolat áll mögötte, hogy Mohamed tana és működése, egy sajátos szellemképe vagy tükörképe a kereszténységnek. Az Iszlám a Sátán vallása. Így lát-hatjuk már Danténél is, hogy az Alvilág ura sok me-csetes városban lakik.

Bálint diák

A kanizsaiak közül másik érdekes adatsor a sarcbem-
méro kereskedőre Bálint diákra van. A közismert
kálmánchasi nagykereskedő a török és magyar várak
között vállalt kényszerközvetítést. A kanizsaiak számára
neki kellett ellenőriznie, hogy valóság-e azok az ada-
tok, amelyet vagyoni állapotáról a Pécs környéki várak
török katonasága állított, amikor elfogásukkor vált-
ságdíjukra garanciát kértek tőlük. Pécssett is volt háza.
A nyelvi közlekedésről itt sincsenek adataink, de róla
tudjuk, hogy a Szigetvárat ostromló török magával
ragadta az ostrom alól, és a budai pasa nem is Budára,
hanem egyenesen Konstantinápolyba küldte. Kereske-
delmi kapcsolatait 1560 után idáig terjesztette ki. Az el-
ragadás céljáról nincsenek további adataink, de ottani
ügyleteihez szüksége volt a török nyelvre. Ezt elsajá-
títhatta Pécssett is, mint Schreiber Farkas a városi patrí-
cius, aki majd török tolmácsként szerepelt a későbbiek-
ben, és a török terület keleti egyházának és mohame-
dánjainak protestáns missziójával próbálkozott az
50-es 60-as években. (Kathona 1959).

Bálint Diák (Szakály 1984, 260) ha pécs környékén
nem tett szert a török nyelvre, akkor, akkor Konstanti-
nápolyban tanult meg. (Szakály 1984, 33 passim)

(Mező Ferencet (Szakály 1984) a kereskedőt, aki
kiváltja Szegedi Kis Istvánt a török fogságból Gyuláról
gyanus körülmények között szintén a törökök ragadják
el egy betörés kapcsán, amikor összeszedik a haramiá-
kat, biztos hírek alapján a gyulai több ezer katona szemé
láltára. Megjegyzem Mezőnek szintén voltak ekkorra

már török kapcsolatai. A nyelvről itt sincs tudomásunk.)

Még érdekesebb a helyzet Isztambulban, ahol a
köznyelv törökké válik, a török köznyelvvé és ott nem
a nyelv határozza meg az identitást, hanem az írás-
használat. Törökül beszél az örmény is, törökül beszél
a görög is, törökül beszél a török is, az a kérdés, hogy
ki milyen írásrendszerrel tud írni.

Török nyelvismeret a hódoltságban

A török nyelv ismeretét még egy körülmény be-
folyásolja. A török nyelv ugyanis ebben az időben már
a diglosszia állapotában van. Létezik tehát egy nehéz-
kes, arab és perzsa elemekkel átszőtt irodalmi nyelv,
amelynek elsajátítása hosszas tanulást, és az iszlám
kulturkörben való jártasságot igényelt, és létezett egy
beszélt – és ritkábban írott – köznyelv, amelynek elsa-
játítása nem igényelt akkora fáradságot, azonban ennek
ismeretében a török magas kultúra zárva maradt a tanu-
ló előtt. A praktikus céllal törökül tanuló magyar főu-
rak, ahogy ez Németh Gyula és Hazai György kuta-
tásaiból világossá válik, csak az utóbbi elsajátításra
törekedtek, mégpedig nem arab írásos, hanem latin
írással rögzített változatban. (Németh 1967, Németh
1970, Hazai 1973) Ami a nyelvi kérdést illeti, nem té-
telezhető fel, hogy Magyarországon létezett volna egy,
a török kultúrát bennfentesen ismerő magyar főúri réteg.

Éppen a parasztságnál látunk erre csekély példát.
Keveredett a magyarba egy török nyelvi réteg, elsősor-
ban a mindennapi élet és a közigazgatás terminusaival,
és egyes törökök lakta városokban, mint például Pé-
cssett, de ez nem jelenti azt, hogy tényleges kulturális
közösség alakult volna ki. (Kakuk 1955, Kakuk 1973)

Melius Juhász Péter esete

A reformáció második nemzedékéhez tartozó
Melius Juhász Péterről feltételezték, hogy török nyelv-
ismerettel rendelkezett. Skaricza Máté Szegedi Kis
Istvánról szóló életrajzában jegyzi fel a szolnoki bégnél
fogságban senyvedő pap kiszabadítására érkező pap
esetét.

„Nemsokkal azután, az 1562. évben, amikor már e
nagy férfiú, siralmas rabságának híre széles körben
elterjedt, megérkezett Debrecenből Meulius Peter is , a
jeles férfiú, amaz egyháznak érdemes lelkipásztora.
Czeglédi György váradi első lelkésszel, maguk mellé
vévén Fegyverneki Balázst is, aki az erdélyi fejedelem
nevében egy gyönyörű kristály serleget adott át. Szege-
di szabadon bocsátásáért tettek erőfeszítést, amelyet
azonban egyáltalán nem mozdítottak elő. Sőt inkább
ezen követség miatt annak fogsága súlyosbodott, és
kicsiben múlt, hogy maguk a közbenjárók is megme-
nekedhettek az életveszélytől. Ezt a követséget a feje-

delem először nagyságos Németi Ferenc úrra a tokaji vár parancsnokára bízta.“

Egy városban lakó befolyásos révész, Corius Péter közbenjárására a bég engedélyezte Szegedinek, hogy a várból a városba menjen és ott Corius házában prédikáljon.

„Felszólította továbbá Melius magát Coriust hogy az ő eltávozásuk után gondos körültekintéssel tudakolja ki a bégnek minde szándékát, és azt övelük hírnök útján tudassa. Ennélfogva mihelyt világosan megtudta, megküldte nekik a hírt, úvakodjon Melius attól, hogy valaha még a barbár szeme elé kerüljön, mert az az alkorán magyar nyelvre való fordításának munkájával őt szándékozik megbizni, fülébe jutván kiváltképpen az, hogy a minden iránt csodálatosan érdeklődő Melius az abc elemeit is török betűkkel leíratta magának.

Eközben odaérkezett a tiszteletreméltó és öreg Bakonyi Albert is, akivel a bég Cegléden annak saját házában lépett ismeretségbe, és meghagyta annak, hogy a nála látott világkrónikát késedelem nélkül vigye hozzá eladásra. Ezt meg is tette a kegyes férfiú, észrevévén, hogy ez egy olasz eredetű török ösztönzésére történt, akivel együtt szemlélte egykor a zsarnok a könyv képeit. A hatalmas könyv végülis csak három forintért jutott annak tulajdonába. Szokása volt a Barbárnak, hogy Krisztus erős bajnokát, egyszer személyesen, máskor szolgálí útján, a hit fogyatékosága miatt csúfolódó és gúnyos szavakkal támadta, és csalogatt, amelyeket Szegedi mindig a legméltóságteljesebben azt felelte, amit egyedül lehetett, hogy az ilyen gúnyos csalogatások csak a kisgyermekhez, sőt csak az esztelenekhez illenek és nem azokhoz, aki maga különösen koránál fogva ellenkezőt érteni megtanulta, és aki a sokszínű úri öltözetektől és előkelő ruháktól már gonosszal illetett.“ (Kathona 130)

A történetből arra következtet Botta István, hogy Melius csak tolmács segítségével tudott törökül beszélni. E nyelven sem tárgyalni, sem írni nem tudott. Török nyelvismerete csupán bizonyos mindennapi kifejezésekre, egyszerű köznapi mondatokra szorítkozott. Néhány idézhető mondásra, amellyel elkápráztathatott olyanokat, akik a nyelvben járatlanok voltak, vagy eldicselkedhetett a török után kíváncsian érdeklődő külföldieknek. (Botta 1978, 61) Ugyanerre a következtetésre jut Melius Herbariuma arab hivatkozásait vizsgálva, amelyek a latin fordítás átvételek ezen nyelvi elemek ismereteit nemcsak a törökből, hanem a héberből is vehette.

Alapvetően egyetértünk Botta István megállapításaival, azonban nem hisszük, hogy a tolmács jelenléte csak Melius hiányos török tudása miatt volt szükséges. Nem képzelhető el, hogy a bég csak Meliusra bármilyen kiváló tolmács is volt hagyatkozott volna, és kiszolgáltatta volna magát neki, mellőzve saját emberét.

Különösen, ha tudjuk, hogy a tolmács általában a töröknél szakértői, az adott kultúrában tanácsadói szerepet is betöltött. A forrásból egyébként csak arról értesülünk, hogy a török írást nem ismeri, de az iránt érdeklődik, mivel a beszélt nyelvről vannak alapismeretei. Botta túl messziremenő következtetést kíván a szövegből levonni. Abban csak az áll, hogy a derék révészt, a bég szándékának kipuhatolására kéri meg Melius távoztuk után, nem pedig tolmácskodásra.

Az, hogy a vallásokkal közömbös török magyarra kívánta fordíttatni a Koránt korántsem lehetetlen. Az iszlám hagyomány ugyan tiltja a Korán önmagában való fordítását és szedett betűk alapján való nyomtatását – az iszlám világban ma is csak kézzel írott Korán-példányok litografált változatai vannak kereskedelmi forgalomban –, de idegen (tehát nem arab) nyelven való magyaroztatást, esetleges interlineáris fordítását, valamint értelmi kivonatolását megengedi. Az sem kizárt, hogy esetleg nem magát a Koránt, hanem valamilyen népszerű vallásmagyarázó művet akart volna lefordíttatni. Számos analógiáját láthatjuk. (Dobrovits – Óze 1998)

Maga a helyzet, miszerint Erdély és a Partium teológusainak színe-javának ottjártakor a szolnoki bég megpróbálja a saját vallását megismertetni velük, nem ismeretlen. Magát a hittérítési szándékot, illetve a protestáns felekezet iránti érdeklődést mutatja az öreg Bakonyi világkrónikájának megszerzése, amelyben a béget nem a néhány forintnyi esetleges nyereség mozgatja, sem a képanyag (az alakos ábrázolást egyébként is tiltja az Iszlám) renegát olasz „szakértője“ is e miatt biztatja a könyv megvételére.

Az is valószínű, hogy értesülései voltak a bégnek Melius tehetségéről, az 1552 óta Gyula és Eger közé beékkelt szolnoki szandzsák érdeklődött az iránt a protestáns keresztény teológus iránt, aki a két legjelentősebb magyar végvár protestáns katonaságával jó kapcsolatot ápolt. Melius éppen ez évben 1562-ben írja meg a Debrecen – Egervölgyi Hitvallást, amely új, a katonaság számára kedvező, a bécsi vezetés, illetve a katolikus püspök számára kínos kompromisszumot jelentett. Szegedi török fogsága is a végvári katonaságra gyakorolt befolyása miatt következett be, amely a fogság alatt is világos volt a töröknek a hadifoglyok lelkiigondozása kapcsán. A szövegből is kitűnik, hogy ezt a befolyást akarták kihasználni a pap csábígatásával, illetve az iszlám teológiával való szembesítésével.

Melius Botta által emlegetett török magyar rokonsági elképzelése sem török nyelvtudásán keresztüli a török kultúrával való együttélésből, vagy valamiféle szimbioziszból fogant, hanem egy biblikus spekulációból ered, Góg és Magóg legendájából. Melynek temérdek párhuzama közismert, és éppen az a csodálatos, hogy a magyar reformátor és Szegedi is török

uralom alatt azt meri hirdetni, hogy a török Antikrisztus, kiengesztelhetetlen végső ellenség.

Meliusz hangsúlyozza, hogy a török és a magyar ősi egy ember gyermekei, de a magyarok keresztségükkel kiváltak Góg Magóg, az Antikrisztus seregéből és Isten választott népe lettek. (Óze 1990)

Mindez azonban nem oldja meg azt a kérdésünket, hogy honnan és mennyire tudhatott tehát Meliusz törökül?

Először is Horhiban (Somogy) született, tehát déldunántúli hódoltsági területen, ahol Szegedi Kis is működött. (Tolna kevert nyelvű lakosságáról már írtunk) A másik találkozási pont a török nyelvvel a Nádasdyak Sárvári udvara, ahol a 16 éves ifjú Bartholomaeus Georgievics tanítványa volt egy évig. A mohácsi csatában fogsába esett humanista a Török Birodalomban arab és török nyelvű hivatalnokképzést kapott, kürtösnek képezték ki. (Németh 1968) Majd hazatérte után a nyugati protestáns világ legismertebb híromondója lett a török világról. Írásait 1560-ban Melanchton is kiadta. Meliusz török nyelvtudását elképzelhetővé teszi még egy adat. 1586-ban, Trombitás János esete kapcsán említi Forgách Simon, hogy egy törökül tudó prédikátor hallgatta ki a budai pasa tyihájája és a kapudán bég beszélgetését. (Szakály 1984, 288-289)

Kémek és parasztok

A török nyelv tudása, miképp a már említett, a veszprémi bég háza előtt lejátszódott eset is mutatja, nem választható el a kémkedéstől sem. A Csányi által említett parasztembert, ha ez a szövegben nem is szerepel, hírszerzésre használták. A hódoltság korának hírszerzését számos szerző feldolgozta már. Csak a legutóbbi időben három cikk is foglalkozik a kérdéssel. (Ágoston 1999, Dávid – Fodor 1999, Pálffy 1999) Takács Sándor alapvető munkája (Takács 1915) óta számos kisebb-nagyobb résztanulmány foglalkozott e kérdéssel.

A kémkedés azonban nem föltétlenül jelentett egyet a török nyelvtudással. II. Lajos korában éppen a szerbek privilégiuma volt. (Idézi Takács 1915 = Kalauzok. 173) Igaz, Verancsics Antal 1570-ben már egy jó kémnek minimálisan magyar, horvát és bosnyák nyelvet kell tudnia, s Isztambulban laknia. (Verancsics/Wenzel 1871, 70-71) Jellemző, hogy a török nyelvtudást ő sem tekinti feltételnek. Azt, hogy a magyarországi hódoltság alapvető nyelve a bosnyák, azaz a szerb-horvát volt, Evlija Cselebi nyomán már közhely a szakirodalomban. (Id. többek között Németh 1967, 57-59) Ugyanez jól kimutatható a magyar nyelv oszmán török jövevényszavainak történetén át is. (Kakuk 1955, Kakuk 1973)

A végvári hálózat kiépülésével egyre több pro-

fesszionális kémeket találunk, azonban a kereskedők közreműködését továbbra sem nélkülözhetette a rendszer. (Pálffy 1999, 49-50) Mind a nádor, mind a horvát bán fizetésébe bele volt kalkulálva a kémek tartása. Ugyanakkor általában gyenge és megbízhatatlan kémszolgálatlallal kell számoljunk. A jó, több nyelvet tudó és társaságban forgolódni tudó kém, mint amilyen Hamza bégé is volt (Takács 1915, 170) ritkaság volt.

Ugyanígy ritkaság lehetett a török nyelvet beszélni tudó kémek jelenléte is. Említettük, hogy magáról Trombitás Jánosról, a 16. századvégi unitárius két irányba dolgozó kereskedőről is csak annyit jegyeznek meg a források, hogy a törökök nagy csodálkozására *tolmács nélkül* tárgyalt a budai pasával. (Szakály 1984, 287, kiemelés tőlünk) Ez az adat, továbbá Trombitás Isztambulig terjedő kapcsolatai valószínűsítik ugyan török nyelvtudását, teljességgel azonban nem bizonyítják.

Mindenesetre bizonyos, hogy még a magyar vagy a török félnek dolgozó magyar hírszerzők között sem általános a török nyelvismeret, és ha valaki rendelkezett vele, azt a forrásaink külön kiemelik.

Fordításirodalom és tolmácsiskolák

Górcső alá kell vegyük a török és a magyar civilizáció közötti átjárás néhány szöveges példáját is. Rimay legendákat ír Balassi török nyelvtudásáról, azonban ez nem jelenti azt, hogy ez általános lett volna. Éppen az ellenkezőjét látszik bizonyítani, hiszen azt szoktuk kiemelni, ami ritkaság. Azaz, Balassi török nyelvtudása éppen arra vet fényt, hogy a török nyelv ismerete a királyi Magyarországon nem általános. Balassi török versfordításait mindezek ellenére érdemes komolyan vizsgálat alá venni.⁶

Balassi török bejtjeinek értelmezésekor eleve oda kell figyelnünk arra, hogy a ciklus címe: „Valahány török bejt, kit magyar nyelvre fordítottak“. A bejtek végén, a magyar szöveg bevezetője pedig latinul, az első esetén: *Interpretatio quam in Iuliam retorsit*, illetve a másodiknál *interpretatio cum ornatu*. Ez nyilvánvalóan meghatározza a magyar versek programját. Balassi egy török verspár apropóján önálló magyar verset írt. Ez alól kettő kivétel, a harmadik és a kilencedik, ezek azonban nem bejtek, azaz verspárok, hanem egy négyesorosok (rubāʿī). Maguk a török nyelvű versek olyan közhelyes szállóigék, amelyek megismeréséhez nem kellett az arab írásos török írásbeliséget ismerni. Ráadásul, hacsak nem költői ujjgyakorlatokról volt szó, akkor hiányzik mögülnk az egész vers. A bejt (verspár) ugyan a keleti költészet alapegysége, azonban általában nem áll meg önmagában. Ugyanakkor a szövegekben, különösen, ha a Balassa-kódex autogáf írásmódjával olvassuk, jól kimutatható a török irodalmi nyelvtől tá-

voli, nyugat-balkáni török dialektus (Németh 1952, Németh 1954). Ráadásul a versek egyikének kimutatható kapcsolatai vannak a török népies kultúrával. (Németh 1954, 389-392) Ez természetesen nem von le semmit Balassi költői bravúrából. Azt azonban cáfolja, hogy Balassi a török kultúra, pláne a vallás iránti érdeklődésből írta volna ezeket a verseket.

A török kultúra lenyomata az erdélyi magaskultúra nyelvében Házi Jánosnak, Bethlen török diákjának fordítása, amely egy *Envâru l-Āşikîn* („Az [Istenbe] szerelmesek fényessége“) című, szúfi traktátuson alapszik. (RMNY 2, 1360)

A másik fordítás Rozsnyai Szabó Dávid *Horologium Turcicum*a, amely a jól ismert, indiai eredetű mesegyűjtemény, a Kalila és Dimna magyarítása. Rozsnyai viszont, s ezt jól tudjuk, Isztambulban képzett „török diák“ volt, aki a szultánok külön engedélye alapján járhatott a szeráj iskolájába.

A nyugati keresztény hatalmak elsősorban Isztambulban élő, török alattvaló keresztényeket használtak tolmácsul (Ágoston 1999, 139) és ezt követte az a folyamat, hogy Velencével az élen létrehozták a maguk tolmácsképző intézményeit. (Ágoston 1997, 94-95) A velencei portai tolmácsok közül kiemelendő Giovanni Battista Donado munkássága, aki törökökről írott könyvében közölt török népköltési mutatványokat is. (Donado 1683) Az olasz, mint közvetítő nyelv jól kimutatható egyébként Illésházy nádor török nyelvtanában is. (Németh 1967, 65-66, Németh 1970, 14-15, 23-26)

A magyar nyelv a török diplomáciában

Történetírásaink közhelye, hogy a budai pasák magyar nyelvű levelezése teszi a magyart – a királyi országrészben használt latinnal szemben – diplomáciai nyelvvé. A valóságban Rudolf koráig, a XVI. a század utolsó harmadáig leveleznek magyarul. A levelezés menete úgy zajlott, hogy megírta a pasának a magyar

diákja a levelet és a magyar kamara az ország hivatalos nyelvére, latinra fordította le és ezt küldték tovább a királynak Ferdinándnak, illetve Miksának. Később német levelek is születtek. Ami a másik érdekesség, hogy ugyanezeknek a leveleknek bizonyos másolatát, ahol csak a címzés vagy egyes részek különböznek, a török diplomácia spórolt a helyel és ugyanezeket a leveleket kis átfogalmazással küldték el magyarországi tisztségviselőknek. (Benda 1974)

Munkánk végén, ha számvetést készítünk elég sovány eredményre jutunk. Míg a török katonai, polgári adminisztráció és a diplomácia részéről széleskörű magyar nyelvhasználatról és alapos nyelvismeretről számolhatunk be, addig a magyar oldalon ritkaságszámba megy és megjegyzésre érdemes, ha valaki ért törökül. Ők is inkább az alsó néprétegekből kerülnek ki, akik a Délvidék vegyes nyelvi környezetében valamilyen egyszerű vagy kevert nyelvi elemeket használó személyek. Belőlük kerülnek ki a kémek, kalauzok. Bár közülük is a többség a magyar hódoltság többségi bosnyák, szerb eredetű katonaságának nyelvét a szerbhorvátot használja amelyet mindenki ért a Délvidéken.

Ha pedig a különböző társadalmi rétegek török íráskultúrájának, arab és bizonyos perzsa ismereteket is feltételező tudását vizsgáljuk, akkor csak a Szeráj iskolában illetve a tolmácsképzőben végzett diplomataiskola török diákjai, azok is főként Erdélyben jöhetnek számításba.

A 16. században Georgievics rövid Magyarországi tartózkodásán kívül Melius Juhász Péter történetét tudtuk megvizsgálni adatként. Ő a reformáció elterjedése korában egy kölcsönös, térítési hátsógondolatokat is feltételező, teológiai érdeklődéssel indul és próbál az iszlám irányában tájékozódni. Végül azonban egyik fél sem látja értelmét a közeledésnek. A további három generáció életében a török kultúra mindennapi jelenléte ellenére idegen, átvehetetlen, és elemeiben gyökeresen félreismert ellenséges világ maradt.

Jegyzetek:

- ¹ A történetből látszik milyen kevesen beszéltek a parasztok törökül, a török főtisztok viszont tudtak magyarul.
- ² A hódoltsági jobbágyot maguk a török tisztok is a magyar király alattvalójának tartják.
- ³ Csányi szóhasználata szerint minden egyházi renden lévő személy Farat, illetve Farator. (Őze 1996, passim)
- ⁴ Annyit jegyezhetünk meg, hogy tipikus vérvádjelenségről van szó, amelyet az európai kultúrkörben főként a zsidók kapcsán szoktak emlegetni, azonban Kende Tamás kutatásaiból tudjuk, hogy ennél lényegesen tágabb kulturális jelenségről van szó. (Kende)
- ⁵ A magyar kultúra nem vesz át alapvető török szokásokat,

még az étkezési szokásokban is inkább a Balkán általános konyhája jelenik meg, viszont sem a kávé, sem a rizs, sem a joghurt rendszeres fogyasztása nem, sőt a jellegzetes, balkáni és török husos és tésztaételek sem tűnnek fel Magyarországon. A paprika sem általános a XVIII. század előtt.

- ⁶ A most következő részek Dobrovits Mihály 1992 januárjában, a REBAKUCS rendes ülésén tartott előadásának összefoglalásai, illetve egy – meglehetősen régen és lassan – készülő tanulmány első összefoglalásának tekinthetők. (Dobrovits 1992)

Irodalom:

ÁCS 1999

Murad Dragoman: 8. Hymnus in: *Régi magyar költők tára*. (Szerk.: Ács Pál) 141-156/421

ÁGOSTON 1997

Ágoston Gábor: Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton, in: Hanák Péter – Nagy Mariann 1997, 83-99

ÁGOSTON 1999

Ágoston Gábor: Információszerzés és kémkedés az Oszmán Birodalomban a 15-17. században, *Studia Agriensa* 20, 1999, 129-156

BAYERLE 1972

Bayerle, G.: *Ottoman Diplomacy in Hungary. Letters from the Pashas of Buda 1590-1593* Bloomington-The Hague (Indiana Univ. Press, Uralic and Altaic Series 101)

BENDA 1974

Benda Kálmán: Bayerle 1972 recenziója, *Száz CVIII* (1974), 733-735

DÁVID – FODOR 1999

Dávid Géza – Fodor Pál: Oszmán hírszerzés Magyarországon, *Studia Agriensa* 20, 1999, 197-205.

DOBROVITS 1992

Dobrovits Mihály: Balassi török bejtjeiről, előadás az MTA Irodalomtudományi Intézete, Reneszánsz-Barokk Kutató Csoportjának 1992 januári ülésén

DOBROVITS – ŐZE 1998A

Dobrovits Mihály – Őze Sándor: Melanchton és a hódoltságkori reformáció iszlámképe, *Leleképítő* 1998 február-március, 46-49, 89-91

DOBROVITS – ŐZE 1998B

Dobrovits Mihály – Őze Sándor: Pázmány Péter és az Iszlám megítélése a XVI. századi Magyarországon, előadás a Pázmány Péter és kora c. konferencián, a PPKA BTK és az MTA Irodalomtudományi Intézetének közös rendezésében., 1998 május

DONADO 1683

Donado, Gio[vanni] Battista: *della litteratura de' Turchi*, Venetia

FODOR 1995

Kémkedés a török korban, *Keletkutatás*, 1995 ősz, 121-126

HANÁK PÉTER – NAGY MARIANN 1997

Hanák Péter (főszerk.) – Nagy Mariann (szerk.): *Hid a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*, Pécs

HAZAI 1973

Hazai, G.: *Das Osmanisch-Türkische im XVII Jahrhundert. Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakob Nagy de Harsány*, Budapest (BOH XVIII)

KAKUK 1955

Kakuk Zsuzsa: *Fejezetek oszmán-török jövevényszavaink történetéből*, Kandidátusi értekezés tézisei, Budapest

KAKUK 1973

Kakuk, S.[Zsuzsa]: *Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise*, Budapest (BOH XIX)

KATHONA 1974

Kathona Géza: *Fejezetek a hódoltsági reformáció történetéből* Budapest 1974. 45-51. (Humanizmus és reformáció 4)

NÉMETH 1952A

Németh Gyula: A kevert nyelvrendszer kérdéséhez (Az oszmán-török nyelv kettős rendszere), *I. OK II* (1952), 312-332

NÉMETH 1952B

Die türkische Texte des Valentin Balassa, *AOH II* (1952), 23-61

NÉMETH 1954

Németh Gyula: Balassi Bálint török verseihez, *ItK LVIII* (1954), 382-392

NÉMETH 1967

A magyarországi oszmán-török nyelv. Illésházy Miklós török nyelvkönyve 1668-ból, *NyK LXIX* (1967), 57-109

NÉMETH 1968

Németh, J. [Gyula]: Die türkische Sprache des Bartholomaeus Georgievits, *ALH XVIII* (1968), 263-271

NÉMETH 1970

Németh, J. [Gyula]: *Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert*, Budapest-Amsterdam (BOH XXII)

ŐZE 1990

Őze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a Magyar népet“ Egy bibliai párhuzam vizsgálata a 16. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Budapest 1991. Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico Diegesta

ŐZE 1996

500 magyar levél, Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz. 1549-1562. Közreadja Őze Sándor. Budapest, 1995

PÁLFFY 1999

Pálffy Géza: Hírszerzés és hírközlés a törökkori Magyarországon, *Studia Agriensa* 20, 1999, 33-63

SANJIAN – TIETZE 1981

Sanjian, A. K. – Tietze, A. (eds.): *Eremya Chelebi Kômürjian's Poem „The Jewish Bride“*, Budapest

SHAW – SHAW 1976

Shaw, Stanford J. – Shaw, Ezel Kural: *The History of the Ottoman Empire and the Modern Turkey*, Cambridge

SZAKÁLY 1984

Szakály Ferenc: Egy hódoltságbeli parasztpolgár, aki beleavatkozott a nagypolitikába. Trombitás János 1559-1592, in: Szakály 1995, 219-387

SZAKÁLY 1995

Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció, Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, Budapest

TAKÁCS 1915

Takács Sándor: A kalauzok és a kémek a török világban, in: Takács 1915-1917 II, 133-212

TAKÁCS 1915-1917

Takács Sándor: *Rajzok a török világból*, Budapest

VERANCSICS/WENZEL 1871

Verancsics Antal m. kir helytartó, esztergomi érsek összes munkái, X. kötet: Vegyes levelek 1569-1571, közléteszi Wenzel Gusztáv, Budapest.

Türkischer Sprachgebrauch auf dem südlichen Transdanubien im 16. Jahrhundert

In dieser Studie möchten wir jene Frage beantworten, auf welchen Gebieten des Lebens und was für eine Wirkung die Kultur der Ungarn und der Türken in der Zeit der Türkenherrschaft aufeinander ausgeübt hat. Im vorliegenden Fall möchten wir die Fragen des Sprachgebrauchs etwas näher untersuchen. Vor allem das, wer, wann und wie die türkische Sprache auf dem Gebiet des königlichen Ungarns und des türkischen Eroberungsgebiets benutzt hat. Aus unserer Studie zeigt sich gerade, dass die Türkischkenntnisse keineswegs allgemein bezeichnet werden konnten, sondern ganz im Gegenteil es galt als außerordentliches, hervorragendes Ereignis, eine aufzeichnungswerte Würde, oder als eventuell Zeichen einer Sünde, wenn jemand die türkische Sprache verstand. Im Zusammenhang mit dem Sprachgebrauch ist der Gebrauch der entsprechenden Sprachniveaus zu prüfen, und es ist auch zu beobachten, dass es auch unter denen, die die türkische Sprache kennen, selten vorkommt, wenn jemand die schwere mit arabischen und persischen Wörtern und Ausdrücken durchwobene Literatursprache gekannt hätte.

Die Kenntnisse beschränkten sich meistens auf die türkische Umgangssprache, in deren Besitz sich der

Sprechende mit den einfachen türkischen Soldaten und Zivilen gut verständigen konnte, die Elitekultur des Osmanischen Reiches blieb für ihn aber verschlossen. Diesen Eindruck von uns verstärkt die Tatsache, dass keine Person in dem königlichen und eroberten Landesteilen (außer Bartholomeus Georgievits, der in türkischer Gefangenschaft war und in der Serailschule lernte) ausgewiesen werden konnte, die die türkische Schriftlichkeit gekannt hätte. Der einzige Versuch ist der von Melius. Von der Kenntnis der türkischen Schriftlichkeit, von eventuellen ernstesten Übersetzungsversuchen wissen wir nur in Siebenbürgen. Sogar über die berühmten türkischen Beyts von Balassi stellte sich heraus, dass sie lieber die Ergebnisse einer gelegentlichen, dichterischen Bravour sind, als die eines tiefen Interesses für die türkische Kultur. Was die Dynamik der Kenntnisse beider Kulturen voneinander anbelangt, ist gut zu beobachten, dass während die Türken die ungarische Sprache aus Praxis-, Verwaltungs-, und Diplomatiegründen gekannt haben, und es ist zwar gut auszuweisen, aber mit ziemlich schwachen Bekehrungsversuchen auch zu rechnen ist, waren für die Einstellung der ungarischen Volksmeinung westliche Topoi charakteristisch.